

Kazys Boruta sovietinio saugumo stebėjimo byloje

Kazys Boruta in the Soviet Security Surveillance Case

BRIGITA DAUGĖLAITĖ

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
daugelaite.b@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-2849-8491>

Anotacija: Straipsnyje tyrinėjama iki šiol išsamiai neanalizuota Kazio Borutos (1905–1965) operatyvinio stebėjimo byla – nuo 1945 m. iki jo mirties sovietų saugumo rinkta medžiaga apie rašytoją ir paties saugumo veiksmai jo atžvilgiu. Straipsnio tikslas yra iširti priežastis, lėmusias 20 metų trukusį Borutos stebėjimą, ir detaliau atskleisti sovietinės valdžios įtaką rašytojo gyvenimui bei kūrybai. Apie jo pažiūras sovietmečiu ir kai kuriuos ryšius okupacijos metais nebuvo galima laisvai kalbėti, todėl remiantis dabar prieinama saugumo informacija straipsnyje analizuojama, kaip formavosi ir kokias saugumo reakcijas sukėlė įvairūs įtarimai Borutos atžvilgiu. Aptariamas saugumo atliktas tyrimas dėl nemanomos Borutos veiklos pogrindinėse organizacijose: ryšių su Lietuvių tautine taryba, tarpukariu buvusių aktyvių eserų santykių ir veiklos sovietmečiu, Borutos sąsajų su partizaniniu judėjimu. Taip pat svarstoma jo antisovietinių ir nacionalistinių pasisakymų reikšmė stebėjimo procese bei saugumo požiūris į ideologinių reikalavimų neatsitinkančią Borutos kūrybą.

Raktažodžiai: Kazys Boruta, stebėjimo byla, saugumas, KGB, sovietmetis.

Abstract: The article examines the operational surveillance case of Kazys Boruta (1905–1965), until now not extensively researched material, collected by the Soviet security from 1945 until writer's death and the actions taken by the security services against him. The aim of this article is to investigate the reasons behind the surveillance of Boruta that lasted for twenty years and to reveal in more detail the influence of the Soviet authorities on writer's life and work. Boruta's views

Received: 2023/09/05. **Accepted:** 2023/10/11.

Copyright © 2023 Brigita Daugėlaitė. Published by the Institute of Lithuanian Literature and Folklore Press. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution Licence, which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original author and source are credited.

during the Soviet era and some of his contacts during the occupation could not be freely discussed. Using the currently available security information, the article scrutinizes how the various suspicions against Boruta were tailored and, in turn, what reactions of the security services were triggered. It discusses the investigation into Boruta's alleged activities in underground organizations: his links with the Lithuanian National Council and the Lithuanian partisan movement, as well as the relations and activities of the SRs who were active between the wars and during the Soviet period. The article also discusses the significance of Boruta's anti-Soviet and nationalist statements in the surveillance process and the attitude of the security services towards his work that did not meet ideological requirements of the time.

Keywords: Kazys Boruta, surveillance case, security, KGB, Soviet era.

Įvadas

Kazys Boruta – žymus rašytojas, kairysis intelektualas, kurio biografijoje dažnai akcentuojamas jo maištingumas ir konfrontacija su visomis valdžiomis. Borutos pažiūros, veikla tarpukariu ir bendraminčių aplinka jau sulaukė nemaža tyrimų (Raškauskas 2013; 2014; Andrijauskaitė 2013; Kvietkauskas 2015). Vis dėlto Borutos santykio su sovietine valdžia tyrimai yra gana fragmentiški. Dar okupacijos metais literatūrologo Vytauto Kubiliaus monografijoje (1980) analizuota ne tik jo kūryba, bet ir asmenybė, tačiau tuo metu dalis šaltinių buvo neprieinami, o rašomas tekstas kontroliuojamas. Nepriklausomybės metais prie Borutos sovietinio laikotarpio tyrimų svariai prisidėjo literatūrologė Dalia Striogaitė. Ji išsamiai aprašė ne tik *Baltaragio malūno* istoriją (2005b), bet ir analizavo Juozo Baltušio skundą (2009), Borutos kūrinių perrašinėjimą okupacijos metais (2005a).

Sovietmečiu rašytojų gyvenimas ir literatūrinės galimybės daug priklausė nuo to, koks buvo jų santykis su sovietine valdžia. Tai dar aktualiau Borutos atveju, kuris nemažą dalį savo gyvenimo buvo politiškai, visuomeniškai aktyvus rašytojas. Borutos biografijoje dažnai minimas 1946 m. įkalinimas, jam ir kitiems Lietuvių tautinės tarybos (toliau – LTT) nariams iškelta baudžiamoji byla (Norėikos Jono, Baltraus ir kitų (viso 11 žmonių) baudžiamoji byla 1946), iš esmės pakeitusi Borutos statusą. Vis dėlto net atlikęs bausmę ir grįžęs iš kalėjimo Boruta iki pat mirties liko Lietuvos Sovietų Socialistinės Respublikos (toliau – LSSR) valstybės saugumo organų (NKGB, MGB, MVD, KGB) akiratyje. Remiantis Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) esančia dviejų tomų (447 ir 511 lapų)

Borutos operatyvinio stebėjimo byla (signatūra f. K-30, ap. 1, b. 352–353), siekiama detaliau atskleisti saugumo veiksmus, požiūrį į Borutą ir įtaką jo gyvenimui. Šiuo tyrimu nebandoma aprėpti ir patikrinti visų saugumui kilusių įtarimų dėl Borutos ar kiekvieno su juo sieto asmens bei jų santykių. Naudojant analitinį ir aprašomąjį metodą, straipsnio tikslas yra išanalizuoti pagrindines priežastis, lėmusias ilgalaikį Borutos stebėjimą sovietmečiu. Tai vieno atvejo analizė, kurioje didesnis dėmesys skiriamas specifiskai Borutai svarbioms detalėms, todėl mažiau eita į platesnius apibendrinimus. Pati operatyvinio stebėjimo byla nėra išsamiai tyrinėta, ją išanginiame tekste trumpai pristatė Nijolė Gaškaitė (1996), publikavusi kalėjime Borutos rašytus laiškus žmonai Jadvygai Čiurlionytei. Taip pat istorikas Arūnas Streikus (2018), analizavęs cenzūrą sovietų Lietuvoje, paminėjo kelis šioje byloje esančius faktus, tačiau Borutos tyrimuose šis šaltinis nefigūruoja.

Agentūrinis tinklas

Nors sovietų saugumas turėjo įvairių būdų vykdyti savo darbą (tikrino Borutos pašta, klausėsi telefoninių pokalbių, vykdė išorinį sekimą), agentų veikla buvo viena iš svarbiausių dalių. Remiantis agentų gauta informacija buvo tiriamas asmuo ar konkreti situacija ir numatomi būsimi veiksmai. Per visą stebėjimo laikotarpį Borutos byloje yra sukaupti 57 skirtingų agentų pranešimai (neskaičiuojant išrašų), tačiau ne visi agentai buvo vienodai įsitraukę į Borutos stebėjimo darbą. Kai kurie iš jų neturėjo tiesioginės prieigos prie Borutos (pvz., agentas „Teisingas“) arba buvo mažai pažįstami, todėl stebimasis jais nepasitikėjo. Agentai „Ažuolas“, „Sirutis“ ir „Kurauskas“ gyveno Kaune, todėl, nors ir buvo gerai pažįstami ir bendraudavo atviriau, su rašytoju dažnai susitikti negalėjo.

Pagrindinė agentė Borutos tyrime buvo „Irina“. Ji nuo 1950 m. dešimtmetį detaliai pateikinėjo informaciją. Byloje yra 68 jos agentūriniai pranešimai. Kitų agentų pranešimų yra daug mažiau: agentas „Ažuolas“ pateikė 17 pranešimų, „Petrov“ – 10, „Kurauskas“ – 9, „Viktoras“ – 8, „Sirutis“ – 6, „Maestro“, „Ilgūnas“, „Šarūnas“, „Teisingas“, „Kibartas“, „Granit“ po 4, „Kalvis“, „Pajaugelis“, „Ona“, „Budreika“, „Beržinis“, „Antanas“ po 3, „Zimin“, „Paukštis“, „Nikitiņa“, „Akmuo“, „Klevas“, „Jonas“, „Litvin“, „Lakštingala“, „Tilžė“, „Kazbek“ po 2, o kiti agentai pateikė po vieną pranešimą. Iš viso Borutos stebėjimo byloje yra likę 210 agentūrinių pranešimų.

Kadangi „Irina“ ilgą laiką išsamiai pateikinėjo informaciją apie Borutą, iš jos pranešimų galima susidaryti gana aiškų vaizdą ne tik apie stebimąjį, bet ir apie pačią agentę, jos vyrą ir jų santykius su Boruta. Išanalizavus pateiktą faktinę informaciją apie jų šeimos gyvenimą, keltina hipotezė, kas galimai buvo agentė „Irina“.

Ne viename pranešime „Irina“ teigė, kad ji su Boruta pažįstama per savo vyrą, kuris su rašytoju palaikė artimesnį ryšį, todėl saugumas agentei ne kartą nurodydavo ką nors sužinoti per jį, pvz., „toliau aiškintis Borutos ryšius, esant galimybei lankantis vienas kito bute užvesti pokalbį politinėmis temomis, tuo tikslu panaudoti šaltinio vyrą tamsoje [t. y. jam nežinant – *BD*], nes Boruta su juo yra atviresnis“ (Agento „Irina“ pranešimas 1951 03 02: 244).

Anot „Irinos“, Boruta užeidavo pas jos vyrą į darbą Knygų rūmuose, kartais ateidavo pas jį dėl bibliografinių nuorodų. Agentas „Perkūnas“ 1955 m. pranešė, kad „Boruta dažnai ateina į Lietuvos SSR Knygų rūmus pas drg. Biliūną, dažnai tenka juos matyti stovinčius koridoriuje ir apie kažką tarpusavyje besikalbančius“ (Agento „Perkūnas“ pranešimas 1955: 128). Nuo 1947 m. iki 1965 m. šioje įstaigoje bibliografu dirbo Antanas Biliūnas (<https://www.anykstenai.lt/asmenys/asm.php?id=54>), buvęs kairysis intelektualas, tarpukariu savo tekstus publikavęs *Aušrinėje, Trečiame fronte*.

Kiti byloje paminėti „Irinos“ vyro biografijos faktai taip pat sutampa su Biliūno. Agentė teigė, kad vyras kartu su Boruta buvo kalėjęs Vilniaus persiuntimo kalėjime (Agento „Irina“ pranešimas 1956: 140), o ji pati 1946 m. liepą išėjo iš kalėjimo (Agento „Irina“ pranešimas 1950 12 30: 213). Viktoro Katičiaus atsiminimai (2005) patvirtina, kad jis, Boruta ir Biliūnas tuo pačiu metu buvo įkalinti „peresilkoje“ ir bendravo. 1946 m. gruodžio 30 d. Biliūnas buvo nuteistas 5 metams (Nuosprendis 1946: 32), bet po kelių mėnesių patenkintas jo malonės prašymas. Baudžiamojoje Biliūno byloje esančiame dokumente dėl bausmės dovanojimo 1947 m. vasarą kaip jo buvimo vieta nurodomas Vilniaus persiuntimo kalėjimas (Išrašas iš Lietuvos TSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo Komisijos 1947 06 30 posėdžio protokolo dėl paduotų malonės pareiškimų 1947: 82). Suimta ir jo žmona Aleksandra Biliūnienė bei dukra, tačiau jos nenuteistos. 1946 m. liepos 17 d., nepasitvirtinus įtarimams dėl antisovietinės veiklos, nutarta Biliūnienę paleisti (Nutarimas dėl bylos nutraukimo 1946: 29).

Iš „Irinos“ pranešimų (pvz., 1957: 213) taip pat žinoma, kad ji dirbo LSSR Mokslų akademijoje (toliau – MA), neretai ten susitikdavo su Boruta. Lietuvos

centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) saugomame MA fonde darbuotojų sąrašė yra minima Aleksandra Biliūnienė (Lietuvos SSR Mokslų akademijos centrinio aparato darbuotojų sąrašas 1953: 12). Sutampa ne tik agentės „Irinos“ ir Biliūnienės darbovietės, bet ir gyvenamosios vietos. „Irina“¹, pranešime (Agento „Irena“ pranešimas 1950 12 30: 211–214) rašydama apie pažintį su Albinu Žukausku, pateikė nemažai faktų apie savo praeitį: vokiečių okupacijos metais bendravo su juo Panevėžyje, o 1945 m. priėmė jį pernakti Ukmergėje. Tai atitinka Biliūnų kraustymosi datas: 1941 m. iš Ukmergės jie persikėlė į Panevėžį, o 1944 m. iš ten grįžo atgal į Ukmergę (<https://www.anykstenai.lt/asmenys/asm.php?id=54>).

Stebėjimo byloje kartą tiesiogiai minima Biliūnienės pavardė. 1950 m. lapkričio 29 d. surašytas apklausos protokolas, kuriame ji teigė, kad Boruta gerai pažįstamas su jos vyru (Išrašas iš A. Biliūnienės apklausos protokolo 1950 m. lapkričio 29 d. 1950: 208). Praėjus keliolikai dienų po šios apklausos, gruodžio 11 d., atsirado pirmas agentės „Irinos“ pranešimas, o po juo saugumo darbuotojo įrašas, kad „agentė „Irina“ iš naujo užverbuota. Medžiaga gauta pagal užduotį“ (Agento „Irina“ pranešimas 1950 12 11: 207).

Norint geriau patikrinti iškeltą hipotezę, būtų galima palyginti daugiau minimų detalių, taip pat verta peržiūrėti kitų asmenų stebėjimo bylose „Irinos“ gautą informaciją, tačiau net pateikti pavyzdžiai rodo daug atitikimų tarp agentės „Irinos“ ir jos vyro bei Biliūnų gyvenimo faktų. Kaip teigia istorikė Kristina Burinskaitė (2022: 25), 1940–1953 m. laikotarpiui buvo būdingas masinis visų į saugumo akiratį patekusių asmenų, ypač suimtų, verbavimas, todėl Biliūnienės atvejis galėtų atitikti įprastą to meto modelį.

Stebėjimo periodai

Byloje yra dokumentų iš 1945–1985 m. laikotarpio. Pats stebėjimas buvo vykdomas iki 1965 m., tačiau 1985 m. surašytas dar vienas dokumentas dėl bylos saugojimo. Pačių dokumentų eiliškumas kai kur yra sumaišytas. Pirmajame tome yra dokumentai iš viso stebėjimo laikotarpio, o antrajame tome – nuo

1 Šiame agentūriniame pranešime pateiktas slapyvardis „Irena“ yra „Irinos“ variantas, nes šalia nurodytas tas pats agento asmens bylos numeris 422, kuris sutampa su „Irinos“.

1952 m. iki 1965 m. Vis dėlto daugelyje bylos vietų chronologija išlaikyta, ypač nuosekli agentūrinių pranešimų tvarka.

Per visą tyrimo laikotarpį Borutai buvo užvestos kelios skirtingos bylos, todėl remiantis jomis galima išskirti kelis stebėjimo periodus. Jau nuo 1945 m. pradėta rinkti pavienius duomenis apie Borutą, tačiau, kai saugumas gavo informacijos apie LTT veiklą, buvo pradėta byla „Falanga“ („Фаланга“) Nr. 294. Ji buvo skirta dešimčiai asmenų, sietų su šia organizacija, tarp kurių buvo Boruta ir jo žmona Jadvyga Čiurlionytė. 1946 m. kovą dalis su šia organizacija susijusių žmonių areštuota, o kartu su jais ir Boruta (plačiau žr. Ašmenskas 1997: 394–421). Toliau šis tinklas ir kiekvieno nario indėlis į jo veiklą tirtas baudžiamojoje byloje. 1948 m. kovo 23 d. pateiktas nurodymas nutraukti bylą „Falanga“ ir ją atiduoti į archyvą (Nutarimas dėl asmenų, esančių agentūrinėje byloje Nr. 294 „Фаланга“, tyrimo nutraukimo ir bylos atidavimo į archyvą 1948: 106–107).

1949 m. išėjęs iš kalėjimo Boruta vėl pradėtas stebėti, rašytojas prijungtas prie tais pat metais lapkričio 16 d. užvestos grupinės operatyvinio ištyrimo bylos „Posledyši“ („Последыши“)² Nr. 11, į kurią įtraukta dešimt asmenų: Kazys Boruta, Jonas Lukoševičius, Kazys Lukša, Andrius Bulota, Marija Savinskaitė-Daukšienė, Kazys Jakubėnas, Ladas Serbenta, Zigmantas Balevičius, Vincas Mėšlius, Vincas Kaminskas. Ši byla užvesta „grupei buvusių kairiųjų eserų-maksimalistų partijos lyderių ir aktyvių dalyvių, veikusių buržuazinėje Lietuvoje“ (Išvada dėl agentūrinės bylos „Последыши“ 1954: 22). Nors jų veikla tarpukariu buvo skirtingo masto, saugumui visi kėlė įtarimą. Bylai užvesti pagrindu tapo saugumo turimi „duomenys apie anksčiau nurodytų asmenų eserišką veiklą praeityje, kai kurių iš jų priešišką nusiteikimą KPSS ir sovietinės sistemos atžvilgiu ir įtarimai antisovietinės veiklos organizavimu dabartiniu metu“ (Išvada dėl agentūrinės bylos „Последыши“ 1954: 23). Šiuo periodu saugumas daugiausia rinko duomenis apie rašytojo politinę, visuomeninę veiklą praeityje, aiškinosi, su kuriais asmenimis iš buvusių bendraminčių jis palaikė ryšį. Taip pat analizavo Borutos santykius su kitais antisovietiškai nusiteikusiais šeimos nariais. Boruta ir kiti devyni asmenys pagal šią bylą tirti iki 1954 m. spalio 13 d.

Nors „Posledyši“ byla nutraukta, du asmenys nuteisti, vienas miręs, beveik visus likusius asmenis nuspręsta stebėti ir toliau. Borutai, kaip ir Mėšliui su Kaminsku, nutarta užvesti atskiras bylas, nes turėta duomenų apie jų „priešišką

2 Apie grupines „Posledyši“ ir „Falanga“ bylas sprendžiama tik iš tų dokumentų, kurie yra įdėti į Borutos stebėjimo bylą.

nusiteikimą prieš sovietinę sistemą dabartiniu metu“ (Išvada dėl agentūrinės bylos „Последыши“ 1954: 25). Taip 1954 m. spalio 25 d. pagal turimą medžiagą iš nutrauktos ir į archyvą atiduotos bylos „Последыши“ Borutai užvesta byla-formuliaras Nr. 6939. Vienas iš tikslų buvo išsiaiškinti „naujų faktų apie Borutos antisovietinę veiklą ir jo galimus ryšius su nacionalistiniais emigrantų rateliais užsienyje“ (Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas pagal bylą-formuliarą Nr. 6939 1954: 38). Užvedimo pagrindu liko jo eseriška praeitis ir buvę ryšiai su LTT. Byloje pažymėta, kad iki 1958 m. iš agentų buvo gauta medžiagos apie Borutos nacionalistines nuotaikas, bet vėliau akcentuotas jo aktyvus įsitraukimas į kūrybinę veiklą (Išvada dėl agentūrinio tyrimo bylos nutraukimo 1961: 2a–2b). Vis daugėjo informacijos apie Borutos literatūrinius darbus ir jo santykius su kitais kultūros lauko žmonėmis.

Ši byla 1961 m. nutraukta, bet medžiaga prijungta prie tais pat metais rugsejo 26 d. užvestos operatyvinio stebėjimo bylos Nr. 219 (Nutarimas dėl stebėjimo bylos užvedimo 1961: 2). Nors Boruta išliko saugumo akiratyje iki pat mirties, nuo 1961 m. agentūrinių pranešimų apie jį buvo daug mažiau – vos po kelis per metus. Galiausiai po mirties jo byla atiduota į archyvą (Nutarimas dėl stebėjimo bylos atidavimo į archyvą 1965: 53).

Sąsajos su antisovietinėmis organizacijomis

Iš skirtingais laikotarpiais užvestų bylų ir jose keltų tikslų matyti saugumo požiūris į Borutą. Sovietmečiu saugumo darbuotojus labiausiai domino ir įtarimų kėlė Borutos vykdyta, o, jų manymu, galimai ir vykdoma antikomunistinė veikla, kurią saugumo darbuotojai siekė išsiaiškinti ir sustabdyti. Pagrindinis visą stebėjimo laikotarpį likęs saugumo rūpestis buvo Borutos eseriška praeitis ir jo išlaikyti ryšiai su bendraminčiais, potencialiai galėję virsti organizuotu pasipriešinimu sovietmečiu.

Bolševikams užėmus valdžią, Sovietų Rusijoje vyko tarpusavio kovos, represijų sulaukė ne tik visiškai priešingų pažiūrų partijų nariai, bet ir nemarksistinio socializmo atstovai, todėl, Sovietų Sąjungai okupavus Lietuvą, antibolševikiškai nusiteikę lietuviai taip pat pateko į saugumo akiratį. Boruta tarpukariu buvo gerai žinomas kairysis intelektualas, tačiau, anot istoriko Kęstučio Raškausko, detaliam tyrinėjusio jo politines pažiūras nepriklausomybės laikotarpiu,

„[b]et kurios formos marksizmą, ypač bolševikinį, Boruta atmetė ir traktavo kaip socializmo idealų išdavystę. Jis linko tik prie tokių socializmo pavidalų, kurie paisė asmeninės laisvės ir nereikalavo individualumo raišką siaurinančios partinės drausmės“ (Raškauskas, 2013: 269).

Saugumas stengėsi surinkti kuo daugiau informacijos ne tik apie Borutos pažiūras ir ryšius tarpukariu, bet ir kuo išsamesnę Lietuvos eserų istoriją, aktyvius narius, jų ginčus su kitais kairiaisiais, veiklos pobūdį. Iš įvairių šaltinių saugumas žinojo, kad tarpukariu „eserai, vadovaujami Borutos, buvo prieš Spalio revoliuciją ir prieš Sovietų Sąjungą“ (Išrašas iš kaltinamojo Valio Drazdausko, sūnaus Antano, apklausos protokolo 1949: 118). Agentas „Sirutis“ pranešime paminėjo Borutos, kaip organizatoriaus, gabumus, nes „aplink save Boruta subūrė jaunus rašytojus, kuriuos ugdė eseriška dvasia“ (Agento „Sirutis“ pranešimas 1949: 140). Iš tarpukariu Borutos vykdytos veiklos apibūdinimo formavosi aktyvaus, turinčio daug ryšių ir lyderio gebėjimų Borutos paveikslas. Saugumas įtarė, kad jis ir sovietmečiu gali imtis panašios veiklos. Tokią idėją stiprino tai, kad Boruta ir toliau palaikė ryšius su kitais sovietinei valdžiai neįtinkančiais žmonėmis.

Saugumas Borutą siejo ne tik su Lietuvoje galinčiu veikti kairiųjų tinklu, bet ir su užsienyje esančiais kai kuriais jo nariais. Svarbus buvo tas faktas, kad Boruta tarpukariu gyveno ne vienoje šalyje ir buvo eserų-maksimalistų užsienio sekretoriato narys. 1933 m. Karaliaučiuje areštavus Joną Lukoševičių, visas sekretoriato archyvas buvo perduotas Lietuvos policijai, o pagal gautą medžiagą iškelta byla, kurios dalis sovietmečiu išversta į rusų kalbą ir įdėta į Borutos stebėjimo bylą.

Buvo įtariama, kad dalis pagal „Posledyši“ bylą tiriamų eserų, išlaikydami tarpusavio ryšį, vykdo „konspiracinį antisovietinį darbą ieškodami galimybių užmegzti ryšius su užsieniu“ (Agentūrinis kombinacinis planas pagal agentūrinę bylą „Последыши“ 1954: 258). Tuo tikslu svarbia laikyta Ryga, kurioje Boruta buvo gyvenęs, turėjo pažįstamų, lankydavosi pas ten gyvenančius pirmosios žmonos Onos Kazanskaitės gimines ir su jais bendravo. Viena iš saugumui įtartinų situacijų buvo susidariusi 1951 m., kai Mėšlius vasarį per agentą „Akmuo“ domėjosi galimybe susisiekti su užsieniu per Rygą. Netrukus Boruta iš rašytojus remiančio Literatūros fondo, kurio direktorius buvo Mėšlius, gavo kelionę į Leningradą, o iš ten Boruta buvo susitaręs grįžti į Vilnių per Rygą ir susitikti su žmona, kuri bus atvykusi į folkloristų konferenciją Rygoje. Saugumas tikrino įvairias teorijas ir stebėjo bet kokią įtartiną santykį ar kelionę, todėl neatmetė

galimybės, kad „Boruta užvažiuos į Rygą antisovietiniais tikslais“ (Agento „Irina“ pranešimas 1951 03 23: 252), ir planavo juos ten stebėti. Plano įgyvendinti nepavyko, nes Boruta su žmona apsistojo ne viešbutyje. Nors daugeliui įtarimų patvirtinti nepavyko surinkti pakankamai įrodymų, saugumas ilgą laiką atidžiai stebėjo buvusius eserus, ypač tuos, kurie ir toliau atvirai reikšdavo nepasitenkinimą sovietine valdžia.

Boruta taip pat buvo siejamas su nacionalistiškai nusiteikusiais lietuviais užsienyje. Šį kartą svarbiu tarpiniu asmeniu laikytas Lenkijoje gyvenantis Leonas Švedas, kuris, saugumo vertinimu, buvo „artimas Borutos ryšys ir jo idėjinis mokinys“ (Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas pagal bylą-formuliarą Nr. 6939 1954: 37). Žemininkų kartos poetas Švedas po karo dar kurį laiką liko Lietuvoje, bandė įsijungti į naują veiklą, bet 1945 m. rašytojų suvažiavime Vilniuje dėl savo pasisakymo buvo sukritikuotas baigiamojoje Kosto Korsako kalboje, teigta, kad „jaunieji orientuojasi ne į tai, į ką turėtų orientuotis“, o Švedo pacituotas Vytauto Mačernio sonetas Korsako apibūdintas kaip „dekadanso nuodų žmogaus dvasios paliktas atgarsys“ (Pirmojo Lietuvos tarybinių rašytojų suvažiavimo stenograma 1945: 63). Atsakydamas į Švedo priekaištą dėl Mačernio pamiršimo, Korsakas su šiuo klausimu susiejo ir Borutą: „Aš pats per drg. Borutą prašiau, kad drg. Švedas pristatytų Sąjungos Valdybai šitą Mačernio palikimą, kad jis būtų multiplikuotas, padėtas. Draugas Švedas ir Boruta nepadarė nieko“ (*Ibid.*: 62).

Atsiminimuose apie Borutą rašytojo santykis su Švedu nėra akcentuojamas, jį galima numanyti tik iš kelių pavienių paminėjimų, tačiau saugumo dokumentuose jų ryšys laikomas artimu ir reikšmingu. Dar 1946 m. agentas „Petrov“ perteikė girdėtą Čiurlionytės pokalbį, „kad namie ji nenuobodžiauja, kad pas juos vakarais ateina jauni rašytojai, rengia literatūrinius vakarus, kuriuose skaito savus kūrinius. Iš tų rašytojų ji paminėjo jauną rašytoją Švedą, su kuriuo Boruta palaiko artimą draugystę, koku pagrindu ir kas tai per draugystė man neaišku“ (Agento „Petrov“ pranešimas 1946: 69).

KGB duomenimis, Švedas pabėgo į Lenkiją po Borutos suėmimo. Ten jis buvo įtariamas nacionalistine veikla ir stebimas kaip užsienio žvalgybos agentas. Saugumas, žinodamas Švedo ir Borutos ryšį, norėjo panaudoti Borutą „tamsoje“ aiškindamasis informaciją apie Švedą (Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas pagal bylą-formuliarą Nr. 6939 1954: 39). Įtarė, kad jie galėjo bendrauti ir gyvendami skirtingose šalyse, neatmetė galimybės, kad jų tarpininke galėjo būti

Gdanske gyvenusi Švedo anyta Jadwiga Skrzypkowska, kurios laiške, rašytame į Vilnių seseriai Marijai Lušaitienei, ji pasiteiravo, „[a]r Boruta ateina pas Čiurlionį“ (Jadwygos Skrzypkowskos laiškas Marijai Lušaitienei 1954: 437).

Saugumo domėjimasi Švedo ir Borutos santykiu geriau paaiškinti padeda tai, kad pats Švedas keliolika metų atidžiai buvo stebimas Lenkijoje. Katarzyna Batorowicz-Wołowiec (2011), analizavusi Lenkijoje esančią Švedo stebėjimo bylą, teigia, kad jis buvo stebimas ne tik individualiai, bet ir kaip pagrindinis įtariamasis grupinėje byloje „Priešai“, kurioje tirta keliasdešimt lietuvių kilmės asmenų. Kadangi ir Švedas, ir Boruta buvo tiriami savo šalyse, abu įtariamai kaip galintys užsiimti organizuota antisovietine veikla, jų panaudojimas vienas kito stebėjimui galėjo saugumui pateikti naudingos informacijos.

Vis dėlto apie kokį nors Borutos ir Švedo bendravimą yra užuominų tik iš to laikotarpio, kai abu gyveno Vilniuje. Juos jungė vertimo darbas. Čiurlionytė (Čiurlionytė 1971) yra minėjusi, kad Borutai „[d]irbant prie „Daug triukšmo dėl nieko“ padėjo Leonas Švedas“. Taip pat Boruta gerai įvertino Švedo verstą *Faustą*. Vėliau Švedo eilėraščių rinkinyje *Vienos jaunystės poema*, kuris yra „ne- maža dalimi autobiografinė istorija apie žmogų, patekusį į totalitarinę absurdo valstybę“ (Narušienė 2003: 145), eilėraštyje „Jis prisimena du istorinius įvykius“ (Švedas 1995: 84) paminima Borutos šeima. Jų aplinka vaizduojama anti-sovietiškai nusiteikusi, to neslepianči ir daranti didelę įtaką lyriniam subjektui:

Kai keturiasdešimt penktais metais Vilniuj
 sovietai nakčia revoliucijos šventei
 iškėlė virš Gedimino pilies
 prožektoriais apšviestą raudoną vėliavą,
 Antakalny, Čiurlionytės namuos
 poeto Borutos motina pasakė:
 „Praeidama pro šalį,
 pamačius tą raudoną skudurą,
 dėjau skreplį į tą pusę“.

Tie žodžiai įsmigo į studento sielą
 giliau negu Kremliaus didybės sapnai,
 visa Raudonosios armijos galybė
 ir apmulkintos minios šauksmai.

Saugumas įtarė, kad Švedo ir Borutos bendravimas gali būti paremtas nacionalistiniais tikslais, tačiau organizuotos veiklos, nukreiptos prieš sovietinę valdžią, kokios tikėjosi saugumas, nenustatė nė vieno iš jų bylose, nors lojaliais piliečiais jie netapo.

Per ryšius su savo draugais Boruta sietas su eserais, nacionalistais užsienyje, tačiau per šeimos narius jis susietas ir su kita grupe – partizanų bei jų šalininkų tinklu. Visi Borutos šeimos nariai daugiau ar mažiau figūravo jo stebėjimo byloje, patys turėjo problemų su sovietine valdžia. Byloje pažymėta, kad Boruta kilęs iš „buožių šeimos“, kuri naudojosi samdoma darbo jėga. Sesuo Petronėlė karo metais pasitraukė į Vakarus, brolis Jonas 1948 m. nuteistas 25 m. už kontrrevoliucinę veiklą ir ištremtas į Sibirą, brolis Petras išvengė tremties, tačiau kurį laiką gyveno nelegaliai, o sesers Magdalenos vyras Konstantinas Bajerčius buvo suimtas už kontrrevoliucinę veiklą (Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas pagal bylą-formuliarą Nr. 22413 1952: 7) ir tardymo metu mirė.

Būtent per ryšį su Bajerčiais Boruta labiausiai sietas su partizanine veikla, randant sąsajų net su jos vadovais, nes abu Bajerčiai dirbo toje pačioje mokykloje Alytuje kartu su Adolfu Ramanausku-Vanagu. Apie Bajerčienę ir jos pažįstamus (daugiausia mokytojus) taip pat rinkti duomenys, pranešta, kad ji nusiteikusi antisovietišškai, „mokinius auklėja nacionalistiška dvasia, visuomeniniame mokyklos gyvenime nedalyvauja“ (Pažyma apie Borutaitę-Bajerčienę ir jos ryšius [be datos]: 2), o jos namuose dažnai lankosi nežinomi, įtartini asmenys.

Itin domėtasi artimu Bajerčienės bendravimu su mokytoja Salomėja Staniškiene, kurios vyras Sergijus Staniškis-Litas buvo Pietų Lietuvos partizanų vadas. Iš agento saugumas žinojo, kad 1951 m. Bajerčienė kartu su Staniškiene išvažiavo į Vilnių pas Borutą, „kur pragyveno ilgą laiką, t. y. apie 2 mėnesius“ (Agento „Šapienė“ pranešimas 1952: 17). Agento „Šarūno“, kuris pagal saugumo užduotį vyko į Vilnių susitikti su jomis, duomenimis, Bajerčienė dalyvavo mokytojų kursuose, tačiau tuo metu, kai ji su Staniškiene buvo Vilniuje, Boruta gyveno Pajiesyje ir pas ją buvo palikti Bajerčienės vaikai (Agento „Šarūnas“ pranešimas 1951: 292). 1952 m. plane viena iš keltų užduočių buvo nustatyti Borutos, Bajerčienės ir jos draugės Staniškienės ryšių pobūdį ir taip pat išsiaiškinti jų ryšius su partizanų vadais Litu ir Vanagu (Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas pagal bylą-formuliarą Nr. 22413 1952: 8).

Saugumas taip ir neištyrė, kad Staniškiai ir Borutos buvo susiję giminystės ryšiais. Sergijaus Staniškio mama Marija Borutaitė-Staniškienė buvo rašytojo

Borutos teta ir krikštamotė (Staniškis 2016), taigi Sergijus Staniškis buvo jo ir Bajerčienės pusbrolis, tačiau byloje minima tik dviejų mokytojų tarpusavio draugystė. Bet ir tokie ryšiai su partizanus remiančiais žmonėmis ir jų giminėmis davė saugumui priežastį įtarti, kad rašytojas galėjo remti partizanų veiklą. Nors konkrečių tai patvirtinančių veiksnių nebuvo nustatyta, saugumas kurį laiką skyrė daug dėmesio tyrimui šia kryptimi. Bendravimas su šeimos nariais, apsilankymai vieni pas kitus, susirašinėjimai traktuoti ne tik kaip artimųjų susitikimai, bet ir kaip galimas pagrindinis darbas.

Literatūrinė veikla

Didesnis sovietinio saugumo susidomėjimas Borutos literatūrine veikla kilo tik vėlesniu laikotarpiu. Po Stalino mirties, prasidėjus atšilimui, Boruta vėl aktyviai bandė grįžti į literatūrą, pradėjo rašyti naujus kūrinius, perrašinėti senus, aktyviau bendrauti su literatūrinio lauko žmonėmis, todėl ir stebėjimo byloje atsirado daugiau užduočių ir agentūrinių pranešimų, susijusių su Borutos kūrybine veikla. Istoriko Streikaus teigimu, net atlydžio metais, kai pradėta grąžinti anksčiau iš literatūrinio lauko pašalintus kūrėjus, tas procesas nebuvo lengvas net didelį kultūrinį kapitalą turintiems rašytojams, visiems tekdavo įrodyti „persiauklėjimą tarybine dvasia“ (Streikus 2018: 263–264). Iš Borutos bylos matyti, kad jo kūryba taip pat buvo viena iš priežasčių, skatinusių tolesnį Borutos stebėjimą, o ne kėlusį pasitikėjimą juo.

Iš agentų saugumas sužinodavo apie paties Borutos požiūrį į kūrybą, kitų literatūros lauko narių nuomonę, jų tarpusavio santykius. Saugumas domėjosi sovietmečiu rašomais ar ruošiamais leisti Borutos kūriniais: *Sunkūs paminklai*, *Dangus griūva*, *Vakarykštė diena*, *Mediniai stebuklai*, *Suversti arimai*. Pvz., byloje atsispindi beveik dešimtmetį trukusios diskusijos dėl Borutos apysakos *Sunkūs paminklai* apie skulptorių Vincą Grybą. Byloje užfiksuotas ne tik Borutos nepasitenkinimas jam keliamais reikalavimais, nurodymais pakeisti veikėjų charakterius, ypač Vaižganto ir Kudirkos (Agento „Irina“ pranešimas 1958: 239), bet ir žurnalo *Pergalė* bei leidyklos darbuotojų požiūris į Borutą ir jo kūrybą. Jonas Šimkus „Ažuolui“ pasakojo, kad „kūrinio trūkumus mes jam nurodėme, bet Boruta susinervino, mano, kad kiti mažai supranta apie literatūrą“. Jo nuomone, „visi eserai individualistai, bet skirtingu laipsniu, o Boruta ultraindividualistas. Apskritai jis „sunkus“ žmogus“ (Agento „Ažuolas“ pranešimas 1958: 221).

Nors meninė kūrinio vertė daug kam atrodė abejotina, *Sunkūs paminklai* daugiausia kritikuoti dėl „ideologinių klaidų“, o ne estetinių sprendimų. Tai kūrinio aptarimo metu leidykloje 1958 m. pabrėžė Valstybinės grožinės literatūros leidyklos vyriausiasis redaktorius Jurgis Tornau: „Dėl apysakos meninio lygio galima pagaliau daug nesiginčyti ir palikti tai autoriaus sąžinei. [...] Bet knygoje yra tokių pasaulėžiūros klausimų, su kuriais sutikt negaliu. Tai principiniai klausimai“ (Kazio Borutos apysakos „Sunkūs paminklai“ aptarimo, įvykusio 1958-03-11 „Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje“, protokolai 1958: 1).

Redaktoriai, recenzentai ir kiti už leidybą atsakingi darbuotojai rūpinosi, kad „ideologinės klaidos“ būtų ištaisytos, todėl saugumas neturėjo priežasčių pats imtis aktyvių veiksmų. Vis dėlto didesnis susidomėjimas kilo, kai agentas „Kalvis“ iškėlė idėją, jog kai kurių iš tremties grįžusių rašytojų kūryboje „parsiieškia tam tikros nacionalistinės tendencijos“ (Agento „Kalvis“ pranešimas 1959: 252), ir pateikė sąsajas tarp Juozo Keliuočio, Augustino Griciaus, Kazio Borutos ir Kazio Inčiūros kūrybos. Tokiu pavyzdžiu iš Borutos kūrybos vėl tapo apysaka *Sunkūs paminklai*, kurioje Boruta kaltinamas primygtinai stengsis pateikti idėją apie „buržuazinės inteligentijos ir progresyvių žmonių (t. y. komunistų) bendradarbiavimą nacionalinės lietuvių kultūros kūrime“. Kūrinyje „sulygindamas Vaižgantą ir Grybą, padarydamas Vaižgantą vos ne Grybo „dvasiniu tėvu“, tikru „kūrybos įkvėpėju“ Boruta tarsi bando įrodyti, kad be tokių šviesių žmonių kaip Vaižgantas nebūtų ir Grybo kaip talentingo skulptoriaus, nebūtų lietuvių kultūroje tokių darbų, kuriuos jis paliko“ (Agento „Kalvis“ pranešimas 1959: 253).

Dėl panašios koncepcijos pasikartojimo kelių asmenų kūryboje ir jų bendradarbiavimo tarpukariu agentas darė išvadą, kad tokie rašytojai „susitinka, diskutuoja, prieina prie bendrų išvadų, o paskui jas skelbia savo kūryboje“ (Agento „Kalvis“ pranešimas 1959: 253). Pagrindine tos grupės figūra nurodytas Boruta. Svarbiausiu argumentu tapo jo veikla praeityje, viešojoje erdvėje susiformavęs jo, kaip organizatoriaus, įvaizdis. Agento „Kalvio“ Boruta apibūdinamas kaip buvęs „populiarus rašytojas tarp progresyvios liberalios buržuazijos, laikęs save neoficialiu jaunųjų vedliu“ (Agento „Kalvis“ pranešimas 1959: 254). Saugumas sovietmečiu stebėjo, kad nesusidarytų asmeniniai antisovietiška nusiteikusių žmonių rateliai, neretai besiburiantys aplink kurį nors iš anksčiau teistų inteligentų, todėl šis pranešimas paskatino siekti „išsiaiškinti

susitikimų vietą ir ten įtaisyti literines³ priemones, kad būtų galima patikrinti agento pateiktą informaciją“ (*Ibid.*).

Tokie įtarimai dėl neigiamos Borutos įtakos aplinkiniams nebuvo vienietinis atvejis. Artima draugystė su iš tremties grįžusiu Petru Juodeliu taip pat skatino saugumą aiškintis, ar jie nevykdo „priešiško darbo tarp literatūros ir meno darbuotojų, ypač tarp jaunųjų“ (Agento „Meilė“ pranešimas 1965: 274). Vis dėlto Borutos stebėjimui nebuvo pasitelkta tiek įvairių priemonių, kaip, pvz., Juozo Keliučio ir jo aplinkos tyrimui.

Saugumas ne tik prižiūrėjo socialinį rašytojų gyvenimą, bet, esant reikalui, tiesiogiai įsikišdavo į leidybos procesą. Ryškiausias to pavyzdys byloje buvo Borutos eilėraščių rinkinys *Suversti arimai*. Agentas „Kalvis“ savo iniciatyva pranešė (Agento „Kalvis“ pranešimas 1964: 269) saugumui, kad poetas davė *Pergalės* žurnalui tokius savo eilėraščius, kuriuos redakcija pripažino netinkamais spausdinti dėl juose pasireiškiančių nacionalistinių tendencijų ir žemo meninio lygio, tačiau išsiaiškino, kad tie eilėraščiai yra likę *Vagos*⁴ leidyklos ruošiamame Borutos eilėraščių rinkinyje. Tokios naujienos buvo rimta priežastis, kad saugumas imtųsi koreguoti darbus norima linkme. Pranešimo apačioje iškart nurodyta išsiaiškinti, „kokoje redagavimo stadijoje yra rinktinė, kas ją recenzuoja, kokie knygos trūkumai“ (*Ibid.*: 269), ir numatyta imtis priemonių, kad nacionalistinės tendencijos eilėraščiai nebūtų įdėti į rinktinę.

Tuo tikslu KGB darbuotojas susitiko su *Vagos* vyriausiuoju redaktoriumi Alfonsu Maldoniu. Jis patvirtino įvairias Borutos keliamas problemas. Boruta ne tik atnešė leidyklai netinkamus eilėraščius, bet ir primygtinai reikalavo juos įdėti. Maldonis eilėraščius apibūdino kaip nacionalistinius, net šovinistinius (byloje įdėtos kai kurių į rinktinę siūlytų eilėraščių fotokopijos su autoriaus priedais) ir dalį atsakomybės priskyrė recenzentui Antanui Venclovai, kuris „nutylėjo apie autoriaus siūlomos eilėraščių rinktinės idėjinę pusę, lyg jos nepastebėjo, o tiesiog rekomendavo išleisti rinktinę“ (Pažyma apie pokalbį su „Vagos“ leidyklos vyr. redaktoriumi Alfonsu Maldoniu dėl rašytojo Kazio Borutos 1964: 270). Iš tiesų Venclova recenzijoje paminėjo kai kuriuos trūkumus, pvz., kad „[m]aždaug nuo 1938–39 m. K. Borutos poezijoje pasitaiško savotiškų Lietuvos istorijos faktų interpretavimo, kuris gali kelti gerokai

3 Savo dokumentuose saugumas naudotas operatyvines technines priemones dažnai vadindavo literinėmis priemonėmis, kurias užrašydavo kodiniais pavadinimais – raidėmis.

4 Buvusi Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

ginčų“ (Venclova 1964: 318), ir pan. Vis dėlto Venclova savo pastabas pasakė arba teisindamas ir suprasdamas Borutą, arba siūlydamas, kad autorius į tuos momentus „atkreiptų daugiau dėmesio, juos pergalvotų ir duotų teisingą jų interpretavimą“, tačiau galutinę išvadą pateikė teigiamą: siūloma leisti rinktinę, kuri „vaidins žymų vaidmenį“ (*Ibid.*: 319). Nepaisant to, didžioji dalis į saugumo akiratį patekusių netinkamų eilėraščių į galutinį *Suverstų arimų* (Boruta 1964) leidimą neįėjo.

Borutos pateikti nacionalistiniai eilėraščiai jau buvo pakankamai rimtas kaltinimas, tačiau Maldonis susitikime pranešė ir apie kitą buvusį Borutos konfliktą su leidykla. Anksčiau teko atmesti jo romaną *Mediniai stebuklai*, kuris tarpukariu buvo „antiklerikalinio pobūdžio ir tam tikra prasme pasmerkė buržuaziją“ (Pažyma apie pokalbį su „Vagos“ leidyklos vyr. redaktoriumi Alfonsu Maldoniu dėl rašytojo Kazio Borutos 1964: 271), o po perrašymo jame atsirado „vieningosios srovės“ apraiškų ir buvo netinkamas leisti. Be to, vyriausias redaktorius teigė, kad autorius rankraštį atsiėmė tik tada, kai buvo pagrasinta apie tai informuoti Lietuvos komunistų partijos Centro komiteto (toliau – LKP CK) ideologijos skyrių, ir jis manęs, kad Boruta „užsikrėtęs savita buvimo opozicijoje tendencija (jis tokiu buvo prie buržuazinės valdžios ir dabar pateikia save ateities pranašu) su ryškia pakraipa į „vieningosios srovės“ idėją ir feodalinės Lietuvos praeities idealizavimą“ (*Ibid.*). Praėjus beveik mėnesiui po šio pokalbio saugumas agentui „Kalviui“ davė užduotį gauti Borutos perrašytus *Medinius stebuklus* ir pateikti ideologinį vertinimą (Agento „Kalvis“ pranešimas 1965: 272), tačiau šios užduoties, matyt, nebespėjo įvykdyti iki Borutos mirties.

Istorikas Aurimas Švedas, analizuodamas istorikų situaciją sovietmečiu, išskyrė penkias „klaidas“, kuriomis būdavo kaltinami neteisingai istoriją interpretavę mokslininkai (Švedas 2009: 56), tačiau šios klaidos neretai taikytos ir literatams, ypač tiems, kurie imdavosi istorinių temų. Saugumo darbuotojo pokalbyje su Maldoniu Borutai iš karto buvo mesti trys kaltinimai: feodalinės praeities idealizavimas, „vieningoji srovė“ ir nacionalizmas. Net atšilimo metais tai buvo rimti nusizengimai, kurie susilaukė saugumo veiksmų. Nors Boruta buvo priimtas atgal į Rašytojų sąjungą, išleistas ne vienas jo kūrinys (nors ir su trikdžiais), iškilmingai atšvęstas 60-mečio jubiliejus, juo vis dar buvo nepasitikima.

Antisovietiniai ir nacionalistiniai pasisakymai

Visą stebėjimo laikotarpį byloje fiksuoti netinkami Borutos pasisakymai, kurie buvo glaudžiai susiję su kitomis Borutos stebėjimo priežastimis. Kritiškos pastabos apie sovietinę santvarką ir įvairius valdžios sprendimus stiprino saugumo įtarimą, kad Boruta gali imtis konkrečių veiksmų situacijai pakeisti. Nors skirtingais laikotarpiais pranešimų apie tokius jo pasisakymus skaičius skyrėsi, retai pasitaikydavo momentų, kai jų visai nebūdavo. 1957 m. pažymoje KGB darbuotojai taip apibūdino aštuonerių metų laikotarpį: „Po paleidimo iš kalėjimo Boruta tarp savo aplinkinių reiškė antisovietinius ir nacionalistinius pasisakymus, ilgą laiką užsiėmė tik vertimais. [...] Boruta ir dabar pasisako politiškai neteisingai, bet mažiau“ (Pažyma 1957: 190).

Saugumas agentams duodavo konkrečias užduotis, nurodydavo, kokiais klausimais Borutą provokuoti, kad galėtų išsiaiškinti tikrąsias jo pažiūras. Jo nusiteikimo žinojimas galėjo padėti įvertinti Borutos keliamą grėsmę sovietinei valdžiai, tačiau kartu leido numatyti, kaip vertinti jo viešąjį elgesį ir veiklą. Po to, kai „Irina“ pranešė, jog Boruta džiaugėsi į gera pasikeitusiu elgesiu su juo, grįžimu į literatūrinį darbą (ilustruojamomis jo pasakomis ir romano *Vakarykštė diena* rašymu), saugumas tai įvertino kitaip: „[K]adangi Boruta bando pasirodyti prieš sovietinius partinius organus persitvarkiusiu ir prašė išleisti jo knygą, informuoti Lietuvos KP CK apie jo tikrąsias politines nuotaikas, kurios, pagal mūsų agentūrinius duomenis, vis dar lieka buržuazinės-nacionalistinės“ (Agento „Irina“ pranešimas 1954: 89).

Vis dėlto apie priešiškus Borutos pasisakymus saugumas kartais sužinodavo ir iš pašalinių žmonių. Tokie atvejai jau buvo susiję su viešu „tarybinio“ rašytojo įvaizdžiu ir aplinkiniams daroma neigiama įtaka. Iš Kauno plaukiančio garlaivio keleivis pranešė apie atsitiktinį pokalbį kelionės metu su Boruta, kuriame jis piktinosi dėl keičiamų lietuviškų pavadinimų ir kitų kasdienių realijų: „Kaune mačiau Kęstučio gatvė jau pavadinta Gorkio vardu. Kas ten per kvailys sėdi Kauno m. vykdomojo komiteto pirmininko kėdėje. [...] Jeigu lietuvis, tai tikras asilas. Gorkis niekada nebuvo Kaune, jo vardas su lietuvių tauta nesurištas, kam reikalinga buvo gatvė jo vardu?!“ ([Antano Pakarklio] raštas Šakių rajono MGB skyriaus viršininkui majorui drg. Zubkovui [1951]: 416).

Panašus pasipiktinimas Vilniuje keičiamų gatvių pavadinimais užfiksuotas ir Borutos užrašuose, todėl pateikta situacija yra labai tikėtina. Tokie pavyzdžiai ne tik

patvirtindavo saugumo turimą neprisitaikiusio Borutos įvaizdį, bet ir parodydavo, kad jis savo pažiūras gali reikšti didesniame žmonių būryje. Keleivis apibendrina jų susitikimą teigdamas, kad „visa Borutos laikysena ir kalbos buvo persunktos neapykanta ir nepasitenkinimu tarybine santvarka“. Jam susidarė įspūdis, kad grįžęs iš kalėjimo Boruta vis tiek nesuprato savo klaidos ir „stengiasi net nepažįstamiems žmonėms įteigti savo antitarybines nuotaikas“ ([Antano Pakarklio] raštas Šakių rajono MGB skyriaus viršininkui majorui drg. Zubkovui [1951]: 417).

Kai kurie Borutos pasisakymai sukeldavo skirtingų institucijų dėmesį. 1961 m. Naujojoje Akmenėje vykusiame literatūriniame vakare netinkamas Borutos pasisakymas apie pokariu reikštą kritiką jam ir *Baltaragio malūnui* buvo aptartas keliose institucijose. Situaciją aiškino ir LKP CK, ir LSSR Rašytojų sąjunga, tačiau stebėjimo byloje matoma, kaip greitai ši naujiena pasiekė saugumą. Jau sausio 23 d. patikimas asmuo „P“ informavo KGB apie šį incidentą (Pažyma 1961: 258), t. y. viena diena anksčiau, nei Baltušis parašė skundą (Juozo Baltušio raštas LKP CK sekretoriui 1961) į LKP CK. Prierašė nurodoma, kad „[b]ūtina skubiai dokumentuoti Borutos pasisakymą. Matyt, kad panašiai kalba ir kitose vietose“ (Pažyma 1961: 259). Vėliau saugumas iš agento „Baltijskij“ gavo daugiau detalių apie vakaro eigą. Šis įvykis vėl paskatino saugumą persvarstyti savo darbą: „Skubiai pakelti bylą iš archyvo ir spręsti klausimą apie Borutos tyrimo atnaujinimą“ (Agento „Baltijskij“ pranešimas 1961: 261).

Nuolatiniai saugumą pasiekiantys įvairūs antisovietiniai Borutos pasisakymai teikė pagrindą manyti, kad jis gali imtis praktinių veiksmų prieš sovietinę valdžią arba daryti įtaką aplinkinių nuomonei. Borutos viešai reiškiamą nuomonę apie esamą santvarką neleido saugumui nuleisti nuo jo akių, patikėti jo prisitaikymu prie naujo gyvenimo normų ir tik sustiprindavo kitus įtarimus, todėl byloje viena ar kita formuluote konstatuojama panaši išvada: „Boruta išlieka sovietinės valdžios priešū“ (Pažyma apie Kazį Borutą pagal bylą-formuliarą Nr. 22413 1953: 10).

Išvados

Remiantis saugumo darbuotojų sau ir agentams keltais tikslais bei užduotimis tiriant Borutos veiklą ir renkamas apie ją medžiagos pobūdžiu paaiškėjo trys pagrindinės priežastys, lėmusios nuolatinį Borutos stebėjimą. Pirmiausia, jis

stebėtas dėl įtarimų dalyvaujant antisovietinių organizacijų veikloje. Pokariu nustatytas Borutos ryšys su Lietuvių tautine taryba, tuo remiantis jis nuteistas, tačiau ir išėjęs iš kalėjimo Boruta buvo siejamas su kitais sovietinei valdžiai priešiškais tinklais: galimai pagrindyje veikiančiais Lietuvos ir užsienio eserais, su nacionalistų rateliu užsienyje ir su partizanais.

Įtarimą dėl Borutos ryšių su eserais sovietmečiu skatino rašytojo praeitis, tarpukario politinė ir visuomeninė veikla, kuriai saugumas teikė didelę reikšmę. Iš tarpukario veiklos susidaręs Borutos, kaip lyderio ir maištininko, įvaizdis buvo patvirtinimas, kad jis turi tinkamų savybių bei patirties užsiimti pasipriešinimo darbu ir telkti kitus. Tuo labiau, kad Boruta tebe palaikė ryšius su tarpukario bičiuliais, nebolševikinės krypties kairiaisiais bendraminčiais, kurių dalis irgi buvo saugumo stebimi nepatikimi asmenys. Borutos sąsajos su partizanais buvo nulemtos ne tiek jo paties veiklos, kiek ryšio su giminėmis, kurie palaikė partizaninį judėjimą ar jame dalyvavo. Ginkluoto antisovietinio pasipriešinimo metu saugumas stengėsi išsiaiškinti partizanų tinklą, jį palaikančius asmenis ir užkirsti jų veiklą, todėl tokie ryšiai atrodė pavojingi ir verti tikrinimo. Be to, jeigu Boruta būtų susijęs su partizanais, jis būtų galėjęs tapti tuo ryšiu, jungiančiu dvi antisovietiškas nusiteikusias grupes, t. y. eserų ir partizanus. Dėl pažinties su Leonu Švedu Boruta taip pat buvo įtariamas turintis sąsajų su nacionalistiškai nusiteikusiais lietuviais Lenkijoje.

Kita svarbi priežastis, vis neleidusi saugumui patikėti Borutos „persiauklėjimu“, buvo jo nuolatiniai antisovietiniai ir nacionalistiniai pasisakymai, parodydavę tikrąsias pažiūras ir priešišumą sovietinės valdžios atžvilgiu. Tai, kad tokias idėjas Boruta skleisdavo ir aplinkiniams, stiprino saugumo nuomonę, kad jo nepasitenkinimas gali pasireikšti konkrečiais veiksmais. Borutos kūryba sovietmečiu taip pat dažnai neatitikdavo literatūrai iškeltų ideologinių reikalavimų, todėl siekta stebėti ir kontroliuoti jo kūrybinę veiklą. Saugumas ne tik aiškinosi kitų literatūros lauko narių požiūrį į Borutos kūrybą, leidyklos santykį su juo, bet ir, esant reikalui, stengėsi užkirsti kelią pasirodyti netinkamiems jo tekstams.

ŠALTINIAI:

- Agento „Ažuolas“ pranešimas, 1958 05 14, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 221–222.
 Agento „Baltijskij“ pranešimas, 1961 02 10, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 260–261.
 Agento „Irina“ pranešimas, 1950 12 11, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 203–207.

- Agento „Irena“ pranešimas, 1950 12 30, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 211–214.
- Agento „Irina“ pranešimas, 1951 03 02, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 243–244.
- Agento „Irina“ pranešimas, 1951 03 23, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 252–253.
- Agento „Irina“ pranešimas, 1954 01 08, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 88–89.
- Agento „Irina“ pranešimas, 1956 01 16, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 140.
- Agento „Irina“ pranešimas, 1957 12 03, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 213.
- Agento „Irina“ pranešimas, 1958 11 21, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 239–240.
- Agento „Kalvis“ pranešimas, 1959 12 25, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 252–254ab.
- Agento „Kalvis“ pranešimas, 1964 11 12, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 269–269ab.
- Agento „Kalvis“ pranešimas, 1965 01 12, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 272.
- Agento „Meilė“ pranešimas, 1965 01 14, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 273–274.
- Agento „Perkūnas“ pranešimas, 1955 12 07, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 128–129.
- Agento „Petrov“ pranešimas, 1946 03 04, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 69.
- Agento „Sirutis“ pranešimas, 1949 09 15, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 140–141.
- Agento „Šapienė“ pranešimas, 1952 01 26, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 17–18.
- Agento „Šarūnas“ pranešimas, 1951 08 16, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 292–292a.
- Agentūrinis kombinacinis planas pagal agentūrinę bylą „Последыши“, 1954 04 06, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 258–260.
- Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas pagal bylą-formuliarą Nr. 22413, 1952 01 14, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 6–9.
- Agentūrinių-operatyvinių priemonių planas pagal bylą-formuliarą Nr. 6939, 1954 12 16, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 36–40.
- [Antano Pakarklio] raštas Šakių rajono MGB skyriaus viršininkui majorui drg. Zubkovui, [1951], LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 415–417.
- Išrašas iš A[leksandro]s Biliūnienės apklausos protokolo 1950 m. lapkričio 29 d., 1950 12 12, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 208.
- Išrašas iš kaltinamojo Valio Drazdausko, sūnaus Antano, apklausos protokolo, 1949 07 05, LYA f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 118.
- Išrašas iš Lietuvos TSR Aukščiausios Tarybos Prezidiumo Komisijos 1947 06 30 posėdžio protokolo dėl paduotų malonės pareiškimų, 1947 07 04, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-11905 BB, l. 82.
- Išvada dėl agentūrinės bylos „Последыши“, 1954 10 13, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 22–26.
- Išvada dėl agentūrinio tyrimo bylos nutraukimo, 1961 0[8] 26, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 2a–2b.
- Jadvyga Čiurlionytė 1971 07 17. Šis tas apie Kazį Borutą, užrašė Dalia Striogaitė, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius, F60-1293.
- Jadwygos Skrzypkowskos laiškas Marijai Lušaitienei, 1954 12 26, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 437–437a.
- Juozo Baltušio raštas LKP CK sekretoriui, 1961 01 24, LYA, f. 1771, ap. 211, b. 54, l. 90–92.
- Kazio Borutos apysakos „Sunkūs paminklai“ aptarimo, įvykusio 1958 03 11 „Valstybinėje grožinės literatūros leidykloje“, protokolas, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius, F60-175, l. 1–10.
- Lietuvos SSR Mokslų akademijos centrinio aparato darbuotojų sąrašas, 1953 09 01, LCVA, f. R-1001, ap. 7, b. 31.

- Noreikos Jono, Baltraus ir kitų (viso 11 žmonių) baudžiamoji byla, 1946, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 9792/3.
- Nutarimas dėl asmenų, esančių agentūrinėje byloje Nr. 294 „Фаланга“, tyrimo nutraukimo ir bylos atidavimo į archyvą, 1948 03 23, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 106–107.
- Nutarimas dėl bylos nutraukimo, 1946 07 17, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-6144 BB, l. 29.
- Nutarimas dėl stebėjimo bylos atidavimo į archyvą, 1965 03 23, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 50–53.
- Nutarimas dėl stebėjimo bylos užvedimo, 1961 09 26, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 2.
- Nuosprendis, 1946 12 30, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-11905 SB, l. 32.
- Pažyma, 1957 06 21, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 189–190.
- Pažyma, 1961 02 02, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 258–259.
- Pažyma apie Boruitaitę-Bajerčienę ir jos ryšius, [be datos], LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 1–3.
- Pažyma apie Kazį Borutą pagal bylą-formuliarą Nr. 22413, 1953 04 08, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 352, l. 10–15.
- Pažyma apie pokalbį su „Vagos“ leidyklos vyr. redaktoriumi Alfonsu Maldoniu dėl rašytojo Kazio Borutos, 1964 12 16, LYA, f. K-30, ap. 1, b. 353, l. 270–271.
- Pirmojo Lietuvos tarybinių rašytojų suvažiavimo stenograma, 1945 10 25–28, Lietuvių literatūros ir meno archyvas, f. 34, ap. 1, b. 8, l. 1–113.
- Venclova Antanas 1964 07 08. Pastabos apie Kazio Borutos eilėraščių rinkinį „Suversti arimai“, Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos Rankraščių skyrius, F60-1002, l. 317–319.

LITERATŪRA:

- Andrijauskaitė Ugnė Marija 2013. *Aušrininkų organizacija 1910–1938 m.*: magistro darbas, Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas, prieiga internete: <https://portalcris.vdu.lt/server/api/core/bitstreams/6c94ca32-0658-4b6d-ad37-51fab373a4aa/content> [žiūrėta 2023 02 17].
- Antanas Biliūnas, prieiga internete: <https://www.anykstenai.lt/asmenys/asm.php?id=54> [žiūrėta 2023 02 22].
- Ašmenskas Viktoras 1997. *Generolas Vėtra*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Batorowicz-Wołowiec Katarzyna 2011. „Leono Švedo asmenybė – atvejo studija“, *Genocidas ir rezistencija*, 2, p. 155–164.
- Burinskaitė Kristina 2022. *Slaptieji KGB bendrininkai: agentų veikla šeštajame–devintajame dešimtmėčiais*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras.
- Gaškaitė Nijolė 1996. „Rankraščiai nedega...“, in: *Laisvės kovų archyvas*, 17, 224–227.
- Katilius Viktoras 2005. „Mūsų trejetas“, in: *Susitikimai su Kaziu Boruta: atsiminimai*, sudarė Eglė Borutaitė-Makariūnienė, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 142–147.
- Kubilius Vytautas 1980. *Kazio Borutos kūryba*, Vilnius: Vaga.
- Kvietkauskas Mindaugas 2015. „Sambūrių atmosfera: „Šatrijos“ ir „Trečio fronto“ bendrijos kultūrinės psichologijos aspektu“, *Colloquia*, 35, 34–70, prieiga internete: <https://www.zurnalai.vu.lt/Colloquia/article/view/29031/28171> [žiūrėta 2023 03 06].
- Narušienė Vaiva 2003. „Nepritapęs ir nepritampantis: dvikalbė Leono Švedo kūryba“, *Darbai ir dienos*, 33, 135–168.

- Raškauskas Kęstutis 2013. „Rašytojas ir politika: Kazio Borutos atvejis (1924–1935)“, *Darbai ir dienos*, 59, 189–272.
- Raškauskas Kęstutis 2014. *Revoliucinės kultūros eksperimentas Lietuvoje (1927–1935 m.)*: daktaro disertacija, Kaunas, Vytauto Didžiojo universitetas, prieiga internete: <http://talpykla.elaba.lt/elaba-fedora/objects/elaba:2121778/datastreams/MAIN/content> [žiūrėta 2023 02 02].
- Staniškis Antanas 2016. „Kariuomenės majoras Sergejus Staniškis“, *Terra Jatwezenorum*, d. 2, 95–109, prieiga internete: http://archyvas.punskas.pl/wp-content/uploads/2016/10/Terra-8_2-d.pdf [žiūrėta: 2023 06 08].
- Streikus Arūnas 2018. *Minties kolektyvizacija: cenzūra sovietų Lietuvoje*, Vilnius: Naujasis Židinys-Aidai.
- Striogaitė Dalia 2005a. „Ar kūriniių perdirbinėjimas yra kūryba?“, in: *Kazys Boruta: Lietuviškasis Brandas: asmenybės laisvė, iššūkis, neprisitaikymas*, parengė Dalia Striogaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 74–84.
- Striogaitė Dalia 2005b. „Kūrinio istorija“, in: *Baltaragio malūnas“ ir jo byla: pirmoji Kazio Borutos „Baltaragio malūno“ redakcija, straipsnis, skirtas kūrinio istorijai, dokumentinė ir literatūrinė medžiaga*, parengė Dalia Striogaitė, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
- Striogaitė Dalia 2009. „Juozas Baltušis partinio budrumo sargyboje“, *Naujasis Židinys-Aidai*, 8–9, 320–324.
- Švedas Aurimas 2009. *Matricos nelaisvėje*, Vilnius: Aidai.
- Švedas Leonas 1995. *Poezija: 1946–1982*, Vilnius: Vaga.